

POMERAĆEMO GRANICE

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

POMERAĆEMO GRANICE

Izdavač
Institut društvenih nauka

Za izdavača
Mirjana Rašević

Urednici
Mirjana Rašević / Milan M. Marković

Recenzenti
Zorica Mršević / Aleksandar Bošković

Lektura i prelom
Marina Zelić

Štampa i grafički dizajn
DC Grafički centar

Beograd, 2012.

Stavovi izraženi u radovima objavljenim u ovom Zborniku
pripadaju autorima i nužno ne odražavaju stav
Instituta društvenih nauka.

Sve imenice upotrebene u ovom Zborniku u muškom rodu
odnose se po principu rodne ravnopravnosti i na ženska lica.

***POMERAČEMO
GRANICE***

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Vladimir Nikitović

Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije?

Dosadašnje zvanične projekcije demografskog razvoja Srbije,¹ kako one srednjoročne, pretežno informativne (izdanja Zavoda za statistiku), tako i one kratkoročne, planerske (prostorni, urbanistički i regulacioni planovi), u osnovi su pružale okvir za projektovanje društvenog razvoja. Implicitno, ove projekcije prikazuju odraz preovlađujućih želja o demografskom razvitku Srbije, koje su uglavnom imale umeren do jak optimistički karakter (Nikitović, 2004; 2010). Takav pristup je bio tipičan i za većinu zvaničnih projekcija drugih evropskih država (Keilman i Pham, 2004), što ukazuje koliko je duboko ukorenjena svest o populacionom rastu iako svi demografski pokazatelji upućuju na to da je Evropa kao kontinent na svom istorijskom populacionom maksimumu,² a da njeni pojedini delovi, uključujući i našu državu, već doživljavaju smanjenje svoje populacije (Eurostat database, 2012).

Optimizam u zvaničnim projekcijama demografskog razvitka Srbije

Projekcije fertiliteta

U pogledu nivoa stope ukupnog fertiliteta (SUF), većina ranijih zvaničnih projekcija stanovništva Srbije precenila je registrovane vrednosti. Očito je da su autori projekcija propustili da predvide značajan pad u nivou fertiliteta tokom 1960-ih i 1970-ih, nakon što se *baby-boom*

¹ Nedostatak podataka ograničio je razmatranja u ovom tekstu na teritoriju Srbije bez Kosova i Metohije.

² Prema prognozama UN, istorijski maksimum Starog kontinenta se očekuje 2022. (UN, 2011), dok Eurostat predviđa da prostor današnjih članica EU (EU-27) to doživi 2040. (Eurostat database, 2012).

period završio. Isti tip greške rezultirao je iz analize tačnosti ranijih prognoza fertiliteta u brojnim evropskim državama (NRC, 2000; Keilman i dr, 2002; Statistics Netherlands, 2005). Takođe, relativno stabilni trendovi u nivou SUF u Srbiji tokom 1980-ih naveli su oficijelne prognostičare da ne predvide pad fertiliteta koji je usledio tokom 1990-ih (Nikitović, 2004).

Poslednje dostupna projekcija, bazirana na Popisu iz 2002, pretpostavila je da su registrovane specifične stope fertiliteta po starosti konstantne tokom celog projekcionog perioda prema oba izdanja – prvom iz 2005. (2002-2032) i ažuriranoj ekstenziji (2002-2050) iz 2011. (Sekulić, 2005; 2011). Ova vrsta pojednostavljenja odražava uverenja autora da se značajna poboljšanja u nivou fertiliteta neće odigrati u narednim decenijama. Čak iako se to dogodi (najverovatnija varijanta predviđa umereni oporavak nivoa), takva pretpostavka podrazumeva povećanje nivoa rađanja u svim kohortama. To ne izgleda baš realistično s obzirom na analizu vremenskih serija iz prethodnih šest decenija, kao i na skorije trendove koji pokazuju kontinuirani pad u mlađim, odnosno porast u starijim godištim.

Iako je raspon između ekstremnih varijanti SUF (visoka i niska) na kraju projekcionog perioda aktuelnog seta do sada najveći u zvaničnim projekcijama (Nikitović, 2007), registrovani nivo SUF je već izašao iz projektovanog raspona (procenjeno 1,40 u 2010. naspram 1,45 niske varijante za period 2007-2012). Štaviše, srednja (prognostička) varijanta predviđa da će SUF kroz 30 godina (srednji rok) dostići više nego optimističnih 1,8 imajući u vidu aktuelni nivo ovog pokazatelja u Evropi (prosek za EU-27 je 1,6 u 2009.).

Raspon između visoke i niske varijante je rastao od projekcionog seta iz 1980-ih, odražavajući odgovor prognostičara na zabeležen značajan pad u periodskoj SUF nakon dužeg vremena relativno stabilnog trenda. Istina, postojala je potreba da se istovremeno uvažavaju dva ekstrema koja su vremenom postajala međusobno udaljenija – sve niži nivo zabeleženog fertiliteta i konstantna očekivanja za njegovim oporavkom. Ekstremne varijante SUF u prošlim projekcijama mogle bi se nesumnjivo shvatiti kao realistične pretpostavke oficijelnih prognostičara o mogućim limitima SUF, dok bi se prognostička varijanta mogla razumeti pre kao odraz opšte društvene želje za oporavkom fertiliteta nego kao putanja koju demografi procenjuju kao najverovatniju budućnost (Nikitović,

2010). Takav zaključak najbolje potvrđuje napomena autora poslednje zvanične projekcije da „visoka varijanta izgleda krajnje nerealistično iz današnje perspektive” (Sekulić, 2005: 98). Konačno, razmatranje zvanične aktuelne projekcije, naročito imajući u vidu da je njen prognostički kapacitet već nakon nekoliko godina projekcionog horizonta doveden u pitanje, ukazuje na verovatan nastavak tradicije da „su niska i konstantna varijanta zvaničnih projekcija bliže stvarnoj vrednosti fertiliteta od srednje i visoke” (Nikitović, 2004: 118).

Projekcije mortaliteta

Za razliku od zvaničnih projekcija fertiliteta u Srbiji, projekcijama mortaliteta nedostaje varijabilitet, budući da u dosadašnjim setovima nije bilo alternativnih putanja najverovatnijoj varijanti, izuzev konstantne alternative u projekcionom setu 1991-2021. Postoji i drugi razlog zašto zaključci izvedeni iz grešaka u prošlim projekcijama mortaliteta ne mogu imati istu težinu kao oni proistekli iz analize empirijske greške fertiliteta. Naime, kako bi pojednostavili projekcione proračune, autori starijih projekcija (tokom perioda u kojem je registrovan najsnažniji pad u stopama smrtnosti, naročito kod odojčadi) pretpostavljali su konstantnost stopa mortaliteta, budući da su verovali da greška proistekla iz hipoteza o mortalitetu neće značajnije uticati na tačnost celokupne prognoze (Nikitović, 2004; 2010). Stoga je većina starijih projekcija potcenila ostvarene vrednosti očekivanog trajanja života pri živorođenju (OTŽ) (Nikitović, 2010), slično kao i projekcije za države iz evropske ekonomske zone (Statistics Netherlands, 2005).

Poslednje dostupna zvanična projekcija stanovništva Srbije, zasnovana na popisu iz 2002, predvidela je gotovo linearan porast nivoa OTŽ za oba pola tokom celog projekcionog horizonta, odražavajući vrlo optimističnu pretpostavku o nastavku oživljenih trendova rasta iz pretprojekcionog perioda (2000-2005). Prvo izdanje iz 2005. predviđa održavanje registrovane razlike između polova u nivou OTŽ tokom prve polovine projekcionog perioda (2002-2032), a konvergenciju između polova na račun sporijeg porasta OTŽ žena, odnosno bržeg porasta OTŽ muškaraca tokom ostatka projekcije. Ipak, ova hipoteza je napuštena u nedavnoj ekstenziji projekcije (2002-2052), dozvoljavajući održavanje opaženog pretprojekcionog raspona između polova do poslednjeg

petogodišnjeg perioda, kada je pretpostavljeno da OTŽ muškaraca raste nešto brže od linearnog trenda (Sekulić, 2005; 2011).

Prognozirane vrednosti OTŽ za oba pola tokom prve dekade zvanične projekcije su skoro u liniji sa do sada registrovanim, za razliku od opaženih vrednosti SUF koje su ispale iz raspona visoka-niska varijanta već nakon nekoliko godina projekcije. Čini se da postoje dva osnovna razloga za takav ishod. Prvi se tiče razlike u prediktabilnosti između dve prirodne komponente demografskog razvitka. Obično je lakše predvideti trendove mortaliteta zbog sporijeg tempa promena, naročito kod populacija sa relativno niskim stopama smrtnosti. Drugi se odnosi na već pomenutu opšte društvenu želju za oporavkom fertiliteta, koja se obično reflektuje u zvaničnoj prognozi, što dokumentuju empirijske greške, ali i prateća obrazloženja samih prognostičara.

Ipak, analiza kretanja mortaliteta u Srbiji tokom proteklih šest decenija ne može bezuslovno podržati tako optimističan pogled aktuelne zvanične projekcije o nastavku nedavno uočenih tendencija porasta OTŽ linearnim trendom, sličnom onom iz 1960-ih i ranih 1970-ih, tokom celog projekcionog horizonta. Iako postoji dosta prostora za napredak u porastu očekivanog trajanja života za starije od 40 godina (u poređenju sa državama koje su ostvarile do sada najduže OTŽ u svetu), takva se budućnost ne može nesumnjivo smatrati izvesnom, imajući na umu da su kasne 1970-e i 1980-e doživljavane kao vrhunac ekonomskog prosperiteta u SFRJ, a da su trendovi mortaliteta u to doba ipak stagnirali u Srbiji. Penev (2007) navodi da aktuelne hipoteze o porastu OTŽ u narednim decenijama izgledaju prilično optimistične iz ugla opaženih trendova tokom poslednje tri decenije 20. veka, ali ih smatra ostvarivim u poređenju sa zemljama koje su najviše odmakle u smanjivanju smrtnosti. S obzirom na uočenu sporost u višedecenijskoj težnji za dostizanjem maksimalnih empirijskih vrednosti, ovakva konstatacija može predstavljati i odraz opšte želje za porastom prosečnog životnog veka, slično kao u slučaju fertiliteta. Ako je to bilo uobičajeno u dosadašnjim prognozama fertiliteta, onda je sasvim nova pojava u prognozama mortaliteta, ali ne i iznenađujuća imajući u vidu generalno lošu poziciju Srbije u pogledu ostvarenog napretka u produženju životnog veka.

Konačno, potcenjivanje registrovanog pada mortaliteta od strane ranijih projekcija stanovništva Srbije može ići u prilog aktuelnoj optimističkoj pretpostavci o budućim trendovima mortaliteta, ali treba

imati u vidu da je kapacitet empirijske greške mortaliteta značajno ograničen ako se uporedi sa ocenom istorijskog varijabiliteta u projekcijama fertiliteta iz prethodno navedenih razloga.

Nije moguće sagledati nivo optimizma u zvaničnim projekcijama migracione komponente, budući da ne postoji zvanična statistika migracionih tokova između Srbije i drugih država.

Nekada pesimistički scenariji su danas optimistički?

Imajući u vidu zapažanje kako je lakše predvideti rezultate svake buduće populacione projekcije nego stvarni budući broj stanovnika (Keilman i dr, 2002), te saznanje da se nepovoljni demografski trendovi u Srbiji nastavljaju i u 21. veku, čini se da je sasvim opravdano postaviti pitanje: kako iz današnje perspektive može izgledati optimistički scenario demografskog razvitka naše zemlje? Ili, da li su nekadašnje tzv. srednje (najverovatnije) varijante odnosno optimistički scenariji danas čak izvan opsega verovatnih pretpostavki?

Pretpostavke o budućem fertilitetu

Posmatrano iz dugoročne perspektive, SUF u Srbiji opada, ponekad sa veoma značajnim oscilacijama oko trenda. Malo toga ukazuje da je moguć značajan porast fertiliteta. Ni evropski trendovi, uprkos nedavnom umerenom porastu u mnogim državama, ni očekivana ekonomska situacija u Srbiji i Evropi, ni postojeći lokalni faktori fertiliteta ne dozvoljavaju postavljanje hipoteze o porastu nivoa plodnosti. Kako ističe Alho (2001) u projekciji SUF za Litvaniju (svojevremeno u sličnoj poziciji u kojoj je Srbija danas kada je u pitanju potencijalni ulazak u EU): nema ubedljivih argumenata (ni na bazi statističkih modela ni na osnovu znanja izvan ovih modela) da će nivo fertiliteta biti viši ili niži od aktuelne vrednosti.

Možda postoji više osnova da se ispita da li Srbija upada u „zamku niskog fertiliteta”. Prema ovoj hipotezi, u populacijama koje dugo vremena doživljavaju nizak fertilitet, definisan prema McDonald-u (2005) kao SUF niži od 1,5, postoje tri međusobno isprepletana faktora koja rezultiraju u održavanju fertiliteta na niskom nivou: demografski momentum, negativni uticaj sve manjih kohorti na ekonomiju i prenošenje obrazaca fertiliteta u naredne generacije (Lutz i dr, 2006).

Efekat demografskog momentuma, uvećan istrajnim negativnim migracionim bilansom najverovatnije konstituiše faktor koji sputava rast stanovništva u Srbiji. Veoma je verovatno da ekonomski ciklus ima značajniji uticaj na demografski razvitak nego veličina kohorte. Ekonomski kolaps s kraja prošlog veka, čije su posledice i dalje vidljive u Srbiji, kao i prilično porazna perspektiva evropske, a odatle i srpske ekonomije će, bez sumnje, uvećati ekonomsko kohortni efekat u Srbiji (Kupiszewski i dr, 2012).

Postoje, međutim, i argumenti protiv hipoteze da Srbija upada u „zamku niskog fertiliteta“. Parcijalna socio-psihološka istraživanja iz protekle dve decenije jasno pokazuju da žene u Srbiji i dalje široko prihvataju brak i postavljaju porodični život i decu među najvažnije životne ciljeve. Ako takvi nalazi nisu bili neobični početkom devedesetih, kada je mali procenat žena smatrao materijalističke i post-materijalističke vrednosti, karijeru i lično ostvarenje, kao i život u skladu sa religioznim pravilima važnim životnim opcijama (Rašević, 1995), danas svakako jesu. Naime, nalazi nedavnih istraživanja potvrđuju da su promene u bračnosti i porodičnoj organizaciji u Srbiji i dalje spore (Petrović, 2011). Bobić i Vukelić (2011) primećuju da ogromna većina populacije pripada grupi čiji vrednosni sistem predstavlja mešavinu tradicionalizma i nekih modernih crta. Iz ovih razloga možda se širenje nisko-fertilitetnog obrasca ne dogodi ili bude ograničeno ako se ekonomski uslovi poprave, a osećaj sigurnosti i bezbednosti prevlada. Takođe, treba napomenuti da nivo SUF ispod 1,5 ne traje dugo (2005-2010),³ tako da mehanizmi „zamke niskog fertiliteta“ možda još uvek nisu počeli da funkcionišu.

Konačno, u obzir bi trebalo uzeti i efekat odloženog rađanja, koji je postao uočljiv kod žena u Srbiji, usled oportunističkih razloga i na račun strukturnih poremećaja, još od sredine 1970-ih (Rašević, 2004), a svakako značajan tokom prve decenije 21. veka. Nema sumnje da odloženo rađanje rezultira gubitkom jednog dela rođenih, koji se u suprotnom ne bi desio. Ova pojava inicijalno snižava SUF, ali dozvoljava njen delimičan oporavak kada se odložena rađanja realizuju. Čini se razumnim za pretpostaviti da oporavak pomoću odloženih rađanja može

³ Kratkotrajni pad SUF ispod praga od 1,5 desio se 1999. i 2000, ali to se pre može tumačiti kao akutna reakcija na ratno stanje i nepovoljnu ekonomsku i društvenu situaciju u vreme i nakon NATO bombardovanja (1999-2000).

početi u narednoj deceniji i da će se registrovano premeštanje maksimalnog broja rođenih prema starijim godištim žena nastaviti.

Prilikom formulisanja hipoteze o budućem starosnom profilu fertiliteta, trebalo bi sagledati kretanja ovih pokazatelja osim u Srbiji i u drugim evropskim državama. Prosečna starost majke pri živorođenju porasla je u Evropskoj Uniji (EU-27) sa 29,25 na 29,83 u periodu 2003-2010. Ovaj porast u Srbiji je tokom istog perioda bio nešto brži, od 27,15 do 28,4 godine (RZS, Vitalni događaji 2003-2010), ali je prosečna starost majke pri živorođenju bila i dalje ispod proseka EU. Rezultat odloženog rađanja u pogledu specifičnih stopa prema starosti odražava se u padu ovih stopa u mlađim godištim (naročito 20-24 godine), odnosno u porastu stopa kod sredovečnih (30-39 godina). Da bi se ove promene modelirale, deluje da je razumno pretpostaviti da starosna distribucija registrovana u 2009. za prosek EU-27, sa vrhuncem u starosnoj grupi 30-34 godine, može biti ciljani profil za Srbiju u periodu 2036-2040, tj. nakon tri decenije, što je tipičan srednji rok korišćen u dosadašnjim zvaničnim projekcijama kod nas. Pri tom, čini se da, na osnovu svega iznetog, nema osnova po kom bi najverovatniji nivo SUF kroz tri decenije bio viši od 1,5, što podrazumeva da predloženi starosni profil bude skaliran da bi zadovoljio ovu ciljnu vrednost.

Uvek je korisna praksa uporediti sopstvene projekcione hipoteze sa aktuelnim, ali i ranijim pretpostavkama drugih prognostičara i videti koliko je prognoza dobra. Pretpostavka o budućem ciljnom nivou SUF od 1,5, izneta u ovom radu, je nešto viša od niske varijante u aktuelnoj zvaničnoj projekciji, ali mnogo niža od srednje. Imajući u vidu da su „niska i konstantna varijanta zvaničnih projekcija bile mnogo bliže stvarnim vrednostima od srednje i visoke“ (Nikitović, 2004: 118), što je potvrđeno i u studiji iz 2010. (Nikitović, 2010), izbor ciljnih vrednosti SUF bliskih onima koje RZS specifikuje u svojoj niskoj varijanti, može biti način da se dobije najrealnija prognoza. Pri tom, SUF od 1,5 kao ciljna vrednost prognoze na srednji rok svakako može biti shvaćen kao optimistički scenario, imajući u vidu aktuelni trend i u literaturi prepoznat prag „zamke niskog fertiliteta“. I najnovije projekcije Eurostat-a smatraju da je optimistički pristup ako za države koje su trenutno na nivou SUF neposredno ispod opasnog praga, poput Srbije, ciljna vrednost kroz tri decenije bude oko 1,5 (Italija, Slovačka, Poljska, Španija, Malta, Austrija, Rumunija) (Eurostat database, 2012).

Lanzieri (2010) je, u svojoj prognozi za stanovništvo balkanskih država, pretpostavio ciljni SUF od 1,56 za Srbiju u 2060, pa se može oceniti da je njegova vrednost SUF u 2040. neznatno niža, ali suštinski veoma slična ovde predloženoj. Identične vrednosti varijanti budućeg nivoa SUF sa onima u aktuelnoj zvaničnoj projekciji daje i Penev (2007), što ne iznenađuje, budući da je ranije već bio autor zvaničnih projekcija. Čini se da je nivo SUF od 2,16 u 2025. za Srbiju i Crnu Goru pretpostavljen od strane Attané i Courbage (2001) sasvim izvan realnih okvira.

Pretpostavke o budućem mortalitetu

Ključna pretpostavka o budućem nivou smrtnosti u Srbiji tiče se ciljne vrednosti očekivanog trajanja života pri živorođenju (OTŽ) za oba pola na kraju projekcionog perioda. Široko korišćen metod ciljnih vrednosti OTŽ je da se razmotri koji je tempo budućih promena OTŽ po dekadi najverovatniji. U državama koje su najuspešnije u pogledu smanjenja smrtnosti, OTŽ je rastao za oko 2,5 godine po dekadi počev od 1840-ih, tj. od vremena od kada je ovaj pokazatelj moguće meriti (Oeppen i Vaupel, 2002). U Srbiji, tempo promena po dekadi je varirao od -0,5 do 9 godina, ali takve varijacije su posledica krupnih istorijskih događanja – veliki porasti su registrovani nakon Drugog svetskog rata, dok su padovi bili posledica ratova, tj. društveno-ekonomskog sloma iz poslednje dekade prošlog veka. Iz tog razloga, kada bi uzeli istorijske promene kao isključivo merilo budućih kretanja, ne bi imalo smisla gledati unazad dalje od prošle decenije (Kupiszewski i dr, 2012). Glavni argument za to je da je Srbija početkom 21. veka ponovo ušla u putanju mirnodopskog razvoja obrasca mortaliteta pod „normalnim” okolnostima, iako sa relativno niskog nivoa. Porast OTŽ u periodu 2002-2010. bio je 1,7 godina za muškarce (sa 69,7 na 71,4) i 1,6 godina za žene (sa 75,0 na 76,6) (RZS, 2011). To je ekvivalentno porastu od 2,1 godine po dekadi za muškarce i 2 godine za žene. Ipak, ovi brojevi mogu biti precenjeni usled nepouzdanih procena broja stanovnika za najskorije godine.⁴

⁴ Publikovane procene OTŽ su verovatno donekle precenjene zbog lošijeg kvaliteta procena stanovništva za skorije godine, najudaljenije od Popisa 2002. Drugim rečima, stope smrtnosti za 2010. su verovatno potcenjene za većinu starosnih grupa u poređenju sa stopama iz 2002. (baziranih na popisu), jer stope iz 2010. ne uzimaju u obzir bilans spoljnih migracija za razliku od stopa iz 2002.

Analiza porasta OTŽ u evropskim državama tokom perioda 1990-2010. može biti dobar orijentir. U post-socijalističkim državama za koje su podaci bili dostupni (bez Estonije, kao nestandardne opservacije), prosečan porast OTŽ (izračunat kao prosek državnih proseka tokom vremena) bio je 2,5 godina po dekadi za muškarce i 2,2 godine za žene. Upadljivo je da je porast bio generalno viši u skorijoj dekadi, ukazujući da su evropske integracije imale pozitivan uticaj na produženje životnog veka. Ključno pitanje je do kog stepena razvoj u post-komunističkim državama tokom poslednjih 20 godina (tj. u periodu nakon propasti komunizma) može biti uzet kao neka vrsta obrasca porasta OTŽ za Srbiju u budućnosti (Kupiszewski i dr, 2012).

Glavni argument protiv usvajanja tako brzog tempa promena je istorijske prirode. Istorijski obrazac kretanja smrtnosti kod stanovništva Srbije je različit od onog u većini post-komunističkih zemalja. Ekonomski indikatori razvoja Srbije tokom 1970-ih i 1980-ih (doživljavani kao „zlatno doba socijalizma”) bili su mnogo povoljniji nego tokom 2000-ih za razliku od većine post-komunističkih država. Međutim, to se nije odrazilo na napretke u nivou OTŽ; štaviše, stope smrtnosti starije populacije stagnirale su od 1970-ih do danas ili su doživele minimalno smanjenje tokom poslednje decenije. Sve i da isključimo 1990-e, OTŽ muškaraca je raslo prilično sporo. Čak je zabeležen pad tokom 1960-ih odnosno period stabilizacije i pad od sredine 1970-ih do 1990. Slično, OTŽ žena je raslo samo umereno, ako se poredi sa periodom pre 1970-ih.

Prema tome, ispada da se jedini period značajnog napretka u nivou OTŽ odigrao tokom prvih 15-20 godina nakon Drugog svetskog rata, uprkos činjenici da je Srbija doživela prilično dug period mirnog i stabilnog razvoja za vreme postojanja SFRJ. Ovi istorijski dokazi obeshrabruju u namerama da se poslednja decenija smatra početkom novog perioda veoma brzog porasta OTŽ. S druge strane, poznato je da je OTŽ bila potcenjena u većini dosadašnjih prognoza evropskih država i svakako da nijedan ozbiljan prognostičar ne bi želeo da ponovi takvu grešku.

Uzimajući u obzir ranije trendove u Srbiji i Evropi generalno, kao i prethodno izložene argumente, čini se da je razumna pretpostavka da će OTŽ u Srbiji rasti, ali da će stopa rasta biti manja od registrovane u post-komunističkim državama koje su se pridružile EU. Pretpostavljeni porast

između perioda 2006-2010. i 2036-2040. (tipičnih tri decenije projekcionog perioda u zvaničnim projekcijama) bi mogao biti oko 1,3 godine po dekadi za žene, odnosno oko 1,6 godina za muškarce. Tako je ciljani OTŽ pretpostavljen u nedavnoj studiji o uticaju demografskih i migracionih tokova na Srbiju za period 2036-2040. oko 80,5 godina za žene (porast od 3,9 godina u odnosu na 76,6 u periodu 2006-2010) i 75,9 godina za muškarce (porast od 4,7 godina u odnosu na 71,2 u periodu 2006-2010). Na taj način, pretpostavljeno je da će se jaz između polova u dužini OTŽ smanjiti, kao što je već registrovano u Evropi (Kupiszewski i dr, 2012). Ove ciljane vrednosti OTŽ slične su onim u zvaničnim projekcijama RZS objavljenim u 2011. (Sekulić, 2011), mada neznatno niže.

Prilikom definisanja budućeg starosnog profila stopa smrtnosti u pomenutoj studiji, pretpostavljen je sporiji pad stopa u starijim godištim (iznad 55 godina) nego u mlađim. Jedno od opravdanja takve pretpostavke je da promene u načinu života koje bi mogle voditi nižoj smrtnosti teže prihvataju stariji ljudi. Takođe je pretpostavljeno da u narednoj deceniji smanjenja u najstarijim godištim neće biti ili će biti veoma mala, kako bi se uzela u obzir činjenica da su aktuelne procene stopa za najstarije možda precenjene (Kupiszewski i dr, 2012).

Lanzieri (2010) je pretpostavio da će vrednosti OTŽ balkanskih država konvergirati proseku EU na dug rok, što je za Srbiju proizvelo porast po dekadi od 1,8 godina za žene, odnosno 2 godine za muškarce do 2060. S obzirom da nije lako pomiriti uslov konvergencije i veoma niske aktuelne vrednosti OTŽ u Srbiji, čini se da je ovaj tempo ipak plod kompromisa, iako nije nemoguće da bude dostignut na duži rok (nakon 2040). Slično predviđaju projekcije Eurostat-a, koje za države EU sa niskim OTŽ, poput Srbije, pretpostavljaju brži tempo porasta nego za one koje su već ostvarile značajan napredak, podrazumevajući tako konvergenciju trendova na dug rok (Eurostat database, 2012). U slučaju Srbije, dosta realnije deluje prognoza Peneva (2007) koji u svojoj projekciji do 2052. predviđa tempo porasta u Centralnoj Srbiji od 1,5 godina za žene, odnosno 1,6 godina za muškarce po dekadi, a u Vojvodini 1,6 godina za žene i 1,8 za muškarce. Ove vrednosti su gotovo identične onima u aktuelnoj zvaničnoj projekciji.

Pretpostavke o budućim migracijama

Teško je dati čak i grubu procenu ukupnog obima imigracije ka i emigracije iz Srbije, a verovatno nemoguće dati pouzdanu ocenu njihovih promena u vremenu. Procene broja stanovnika koje Republički zavod za statistiku objavljuje na godišnjem nivou ne uključuju podatke o spoljnoj migraciji, već samo o unutrašnjim kretanjima. Iz tog razloga je procenu emigracionih i imigracionih tokova moguće napraviti samo iz podataka zemalja koje ostvaruju migracionu razmenu sa Srbijom. Dodatni problem odnosi se na česte promene granica u ovom delu Balkana u poslednjih dvadeset godina. To ima za posledicu da čak i zemlje sa dobrim registracionim sistemima i dobrom statistikom spoljnih migracija nemaju duže vremenske serije podataka koje bi posebno pokrile migrante koji dolaze iz ili odlaze na teritoriju Srbije bez Kosova i Metohije. Štaviše, nedostatak pouzdanih podataka o migracijama za Srbiju primorava prognostičare da u projekcijama stanovništva koriste neto migraciju, što ima brojne neželjene posledice čije razmatranje izlazi iz obima ovog rada.

U ovom radu prikazani su rezultati procene aktuelnih migracionih tokova proizašli iz nedavne studije o uticaju demografskih i migracionih tokova na Srbiju (Kupiszewski i dr, 2012). Ukratko, korišćena su dva metoda. Jedan je podrazumevao formiranje procene na osnovu svih dostupnih podataka o migracionim tokovima (bez iregularnih) u periodu 2008-2010. iz statističkih službi država koje publikuju obime razmene stanovništva sa Srbijom. To je rezultiralo neto emigracijom iz naše zemlje od oko 13,1 hiljadu osoba godišnje (32,6 hiljada emigranata i 19,5 hiljada imigranata), što je svakako gruba procena imajući u vidu probleme sa kvalitetom i dostupnošću podataka. Korekcija ovog broja procenom neto imigracije sa Kosova i Metohije u Centralnu Srbiju i Vojvodinu, koju zvanična statistika Srbije, razumljivo, tretira kao unutrašnju, dala je ukupnu neto emigraciju iz Srbije bez Kosova i Metohije od oko 9,8 hiljada osoba godišnje u periodu 2008-2010. Drugi metod predstavljen je procenom međupopisnog (2002-2011) neto migracionog bilansa, koja sugeriše da je maksimalni negativni migracioni bilans u tom periodu bio skoro 200.000 ili oko 21 hiljadu godišnje.

Nije iznenađujuće da je prva procena ukazala na niži nivo emigracije, s obzirom da ne uključuje nelegalne tokove kao i migracije ka mnogim državama za koje podaci nisu dostupni. Razlika između dve procene

takođe se može odnositi i na različite periode uzete u obzir kao i na činjenicu da procena zasnovana na statistici tokova sadrži veoma grube procene za neke značajne migracione države usled nepouzdanosti ili nedostatka podataka. Stoga su autori pomenute studije zaključili da je razumno pretpostaviti da je stvarna vrednost aktuelnog neto emigracionog bilansa Srbije negde između ove dve procene, tj. -15.000 osoba godišnje (Kupiszewski i dr, 2012).

Koji bi društveni uslovi bili neophodni za optimistički scenario migracionih tokova gledano iz današnje perspektive? Nesumnjivo je da je to uspešan ishod započetog procesa pridruživanja EU, koji bi Srbiji omogućio da uživa u prednostima evropskih integracija. Ipak, kako Srbija tek treba da počne pregovore, ne može se očekivati, na osnovu dosadašnje prakse, da će se pridruživanje EU desiti pre 2021. Kao prilog ovoj tezi ide činjenica da su države koje su se pridružile EU u 2004. tipično pregovarale 6-7 godina. Pri tom, osim što je pozicija Srbije teža (BDP po stanovniku u 2011. je stavljala na 105. mestu u svetu, potencijalni politički problemi), očit je da je EU već umorna od procesa proširenja (naročito nakon što je ulazak Rumunije i Bugarske rezultirao brojnim problemima) i da se nalazi u dubokoj finansijskoj, institucionalnoj i ekonomskoj krizi.

Ako pretpostavimo 1. januar 2021. kao hipotetički datum pridruživanja Srbije EU, pitanje je šta se može desiti sa migracijom do tada? Neto migracioni gubici mogu se smanjiti neznatno usled finansijske krize u Evropi. Već je zabeleženo smanjenje emigracionih tokova iz Srbije, posebno ka novim odredištima, poput Italije i Slovenije. Istovremeno, očekivani spori ekonomski oporavak zemlje bi trebalo donekle da smanji nezaposlenost, utičući na smanjenje emigracije. Imigracija će verovatno ostati manje-više stabilna. Ukupno, može se pretpostaviti smanjenje neto migracionog gubitka za nekih 10% na svakih pet godina do 2020. Pored toga, perspektiva u kojoj se Srbija priključuje EU može uticati na to da se odložena potreba za emigracijom realizuje nakon priključenja.

S obzirom na nedostatak uporedivih istorijskih podataka o migraciji i visoku osetljivost migracije na ekonomske i političke uslove, neophodno je pribeci postavljanju hipotetičkih scenarija, istražujući analogije sa drugim državama. Dohodovni jaz koji je Poljska imala u odnosu na prosek EU u 1990-im uporediv je sa današnjim u Srbiji. Odlikovao ju je i značajan, ali neefikasan poljoprivredni sektor, slično Srbiji. Pored toga,

Poljska je imala obimne resurse neiskorišćene ili nedovoljno iskorišćene radne snage, naročito u ruralnim oblastima i malim gradovima (kao što Srbija još uvek ima), uključujući znatan broj tzv. polutana (seljaka-radnika), koji opstaju od dva izvora prihoda: malih farmi i nisko kvalifikovanog rada u industriji (Kupiszewski, 2006). Potencijal mobilnosti populacije u selima i malim gradovima je bio na neki način zanemaren u Poljskoj kada su u ranim 2000-im demografi analizirali moguće procese nakon pridruživanja EU. Ispostavilo se da je ova grupa generisala emigraciju nakon pristupanja Poljske EU. Za ovaj deo radne snage u Srbiji, legalna migracija biće izvrsna prilika da poboljša svoju ekonomsku situaciju, naročito što to ne bi bila novina za stanovništvo iz ovakvih sredina koje je dominiralo i u masovnim migracijama radnika na „privremenom radu“ u inostranstvu, tipičnim u 1970-im i 1980-im. Konačno, obe države imaju dugu tradiciju u spoljnim migracijama i razvijene migracione mreže u inostranstvu, naročito u starim članicama EU.

Pridruženje Srbije EU bi moglo imati značajnu posledicu u vidu eksplozivne emigracije velikog obima, ali relativno kratkog trajanja. Koji su argumenti za takvu hipotezu? U osnovi – istorijski. Najrelevantniji primer, u skladu sa migracionom hipotezom izloženom u ovom radu, su svakako emigracioni tokovi Poljaka, Litvanaca, Letonaca i Slovaka nakon proširenja EU iz 2004. Uklanjanje administrativnih granica (od strane UK, Irske i Švedske) rezultiralo je velikim odlivom iz novih država članica EU ka ovim zemljama (i manje, ali i dalje uočljive odlive iz drugih novopriključenih država). Ovi odlivi su se smanjili nakon početne masovne faze (Kupiszewski i dr, 2012). Postojeće, takođe, jaki privlačni faktori u narednim godinama: tokom kasnih 2010-ih i ranih 2020-ih, posleratne baby boom generacije u Zapadnoj Evropi okončaće svoj radni vek, stvarajući ogroman jaz na tržištu rada. Istovremeno, potražnja za radnom snagom će rasti kako bi se mogle izdržavati ostarele populacije Zapadne Evrope. To će biti snažan podsticaj za članice EU da ograniče potencijalne prelazne periode za slobodno kretanje radne snage u vreme kada se Srbija bude priključila.

Za očekivati je da emigracioni talas iz Srbije može biti sličan onom koji je Poljska iskusila nakon 2004. Autori studije o uticaju demografskih i migracionih tokova na Srbiju su ocenili da je neto emigracija Poljaka u periodu 2004-2009. iznosila 2,28% populacije Poljske krajem 2004. Po

ovoj analogiji neto emigracija iz naše zemlje (osnova kalkulacije je u proceni stanovništva 01.01.2011), nakon priključenja EU, iznosila bi 164,6 hiljada tokom petogodišnjeg perioda, ili oko 33 hiljade godišnje (Kupiszewski i dr, 2012). Međutim, postoje brojni razlozi koji navode na pomisao da će emigracija iz Srbije nakon priključenja EU biti relativno manja nego što je bila ona iz Poljske. Trenutno, većina nezaposlenog stanovništva (uglavnom nisko-kvalifikovanih radnika) Srbije živi u ruralnim oblastima i manjim gradovima. Sasvim je moguće da će ovaj izvor potencijalnih emigranata biti značajno iscrpljen do 2021. usled dejstva dva procesa. Jedan su jake unutrašnje migracije prema nekoliko velikih i demografski vitalnih urbanih centara, gde ova populacija još uvek može pronaći posao. Drugo, do 2021, ogromna većina posleratnih baby-boom generacija će se penzionisati, što će snažno uticati na obim populacije u radnom dobu i na odnos između radnika i penzionera generalno. To znači da će stanovništvo biti značajno starije, a emigracioni potencijal izvesno manji, u relativnom smislu, nego što je to bio slučaj u državama koje su pristupile EU 2004. Stoga, broj potencijalnih emigranata bi mogao biti značajno iscrpljen pre datuma priključenja EU, u poređenju sa onim što se desilo u post-socijalističkim državama, novim članicama EU u periodu 2004-2009.

Neophodno je razmotriti i potencijalnu imigraciju ka Srbiji. Jedan deo, relativno stabilan tokom vremena, će biti povratnička migracija državljana Srbije koji su dočekali penziju u inostranstvu i odlučili da je uživaju u domovini ili da možda pokrenu mali biznis. Drugo, značaj imigracije iz trećih zemalja će najverovatnije rasti s obzirom na već tradicionalne veze između Srbije i država članica Pokreta nesvrstanih. Broj Srba u susednim državama je ograničen usled sličnih demografskih procesa u prošlosti, pa nije opravdano pretpostaviti neke značajnije prilive ove kategorije migranata kada je u pitanju optimistički scenario demografskog razvoja odnosno odsustvo pretpostavki o tipu migracija iz poslednje decenije 20. veka. Proces priključenja, i s time povezani razvoj države, će sigurno pokrenuti imigraciju stranaca iz EU (poslovnih ljudi i činovnika), ali ovaj vid priliva ne može biti osobito visok.

Sveukupno, ovi različiti imigracioni tokovi će smanjiti do izvesnog stepena gubitke izazvane emigracijom nakon priključenja EU. Iz tog razloga, čini se opravdanim što su autori pomenute studije odlučili da limitiraju prvobitnu ocenu neto emigracije u periodu 2021-2026,

inicijalno računatu na osnovu slučaja Poljske, na 25 hiljada ljudi godišnje (Kupiszewski i dr, 2012). Jasno je da tako veliki obim emigracije ne može trajati dugo, kao što pokazuju istorijski podaci, ali i prosta demografska logika. Stoga je u narednih desetak godina (nakon 2026) za očekivati da dođe do rapidnog smanjenja neto migracionog gubitka i, napokon, prekretnice ka pozitivnoj neto migraciji (nakon 2035). Ovakva pretpostavka da se opravdati iskustvom centralno-evropskih država, kao što je Češka, ili južno-evropskih, poput Italije, koje su se od 1980-ih do 1990-ih i 2000-ih preobratile od zemalja sa negativnim u zemlje sa pozitivnim migracionim saldonom (Drbohlav i dr, 2009; Torri i Vignoli, 2007). Slične pretpostavke pravljene su i u drugim prognozama kada su u pitanju države sa dugom istorijom emigracije (Alho, 2001; Matysiak and Nowok, 2006). Ili još uopštenije: rezultati istraživačkog projekta IDEA (Okólski, 2012), koji je analizirao migracione procese širom evropskih država, pokazali su da transformacija ekonomskog sistema države dugoročno vodi ka promeni migracionog obrasca od neto emigracije ka neto imigraciji.

Prognoza neto migracije u zvaničnoj projekciji takođe podrazumeva priključenje Srbije EU kao najverovatniju opciju, a odatle i transformaciju od neto emigracije ka neto imigraciji u narednim decenijama. Međutim, specifikacija ove hipoteze izgleda kao praktično nemoguća budući da su autori već u ovom petogodištu, 2012-2017, predvideli nulti migracioni bilans (kao posledicu „realno“ očekivanog perioda priključenja EU), a potom neprekidan, linearan porast ka godišnjem nivou od 15.000 neto imigranata u 2032. (Sekulić, 2005). Iako je teško opravdati i neverovatno brzu transformaciju godišnje stope migracije od -2‰ do +2‰ za svega četvrt veka, izvan realnosti naročito deluje pretpostavka o odsustvu neto emigracije u periodu neposredno nakon priključenja, imajući u vidu sva dosadašnja iskustva država koje su već prošle slične scenarije poput onog koji verovatno očekuje Srbiju. Štaviše, najsvježija revizija projekcije iz 2011. (2002-2052) ne donosi nikakve izmene po tom pitanju, pa čak ni u pogledu pomeranja očekivanog datuma priključenja shodno aktuelnoj situaciji, već samo nešto nižu ciljnu vrednost neto imigracije (14.000) u 2052.

Umesto zaključka

Koncepcija optimističkog scenarija demografskog razvoja Srbije se očigledno značajno promenila tokom proteklih decenija, naročito u pogledu pretpostavki o budućim trendovima fertiliteta i migracija. Težnja za dostizanjem nivoa plodnosti neophodnog za dugoročnu zamenu generacija već najmanje dve decenije je pre u domenu želja nego mogućnosti. Nakon turbulentnih migracionih tokova devedesetih, početkom 21. veka dominirala je emigraciona komponenta, pa je značajan višak u migracionom bilansu države danas samo davna prošlost. Dugotrajno zaostajanje u porastu prosečnog životnog veka za većinom evropskih država sputava optimizam nakon pozitivnih trendova u poslednjoj deceniji prevashodno zbog sporih promena u stilu života starijih od 40 godina. Sve navedeno neizbežno rezultira u revidiranju pojma optimizma kada se pristupi planiranju demografskog razvitka Srbije. Razmatranja izložena u ovom radu skicirala su osnovne konture takvog jednog scenarija na tipičan srednji rok (30 godina): ciljna stopa ukupnog fertiliteta od prosečno 1,5 dece po ženi, tj. izlaz iz „niskofertilitetne zamke“; tempo smanjenja stopa smrtnosti barem približan trendu iz poslednjih deset godina; nakon kratkotrajne eksplozivne emigracije neposredno po očekivnom priključenju EU (2021), dostizanje makar nultog migracionog salda sa svetom kroz četvrt veka, koji bi bio prekretnica ka imigracionoj budućnosti zemlje. Sagledavanje ovakvog scenarija kroz prizmu ranijih i aktuelnih populacionih projekcija Srbije i drugih država Evrope, nedvosmisleno upućuje na njegov optimistički karakter.

Literatura

- Alho, J. M. (2001) Stochastic Forecast of the Lithuanian Population 2001-2050. Research Report P98-1023-R. European Union's Phare ACE Research Project.
- Attané I., Y. Courbage, (2001) *La démographie en Méditerranée. Situations and projections*. Paris: Economica. (Les Fascicules du Plan Bleu n°11), Plan Bleu.
- Bobić, M., J. Vukelić (2011) Deblokada druge demografske tranzicije. *Sociologija*, 52(2): 149-176.

- Drbohlav D., et al. (2009) The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country. Idea Working Paper 11.
- Keilman, N., D. Q. Pham, A. Hetland (2002) Why population forecasts should be probabilistic – illustrated by the case of Norway. *Demographic Research*, 6: 409-454.
- Keilman, N., D. Q. Pham (2004) Empirical errors and predicted errors in fertility, mortality and migration forecasts in the European Economic Area, Discussion Paper 386. Statistics Norway, Social and Demographic Research, Oslo.
- Kupiszewski, M. (2006) Migration in Poland in the Period of Transition-the Adjustment to the Labour Market Change. In: M. Kuboniwa, Y. Nishimura (eds.) *Economics of Intergenerational Equity in Transnational Economies*. Tokio: Maruzen Co. Ltd., 255-276.
- Kupiszewski M., D. Kupiszewska, V. Nikitović (2012) *Impact of demographic and migration flows on Serbia*. International Organization for Migration (u štampi).
- Lanzieri G. (2010) Looking 50 years ahead: a projection of the populations of the Balkan countries to 2061. IVth International Conference of Balkans Demography. Budva, 13–15 May 2010.
- Lutz, W., V. Skirbekk, M. R. Testa (2006) The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 167-192.
- Matysiak, A., B. Nowok (2006) Stochastic forecast of the population of Poland, 2005-2050. Working paper WP 2006-026. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- McDonald, P. (2005) Fertility and the State: the efficacy of policy. International Union for the Scientific Study of Population. XXV International Population Conference. Tours, France, July 18-23, 2005.
- Nikitović, V. (2004) *Tačnost projekcija stanovništva Srbije*. Beograd: Geographic Institute „Jovan Cvijić“ of Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Nikitović, V. (2007) Stohastička projekcija stanovništva Centralne Srbije na osnovu empirijskih projekcionih grešaka, *Stanovništvo*, 45 (1), 7-31.
- Nikitović, V. (2010) *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Službeni glasnik, Institut društvenih nauka.
- NRC (2000) *Beyond Six Billion: Forecasting the World's Population*, Panel on Population Projections; Bongaarts, J. and R. Bulatao (eds), Committee on Population, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, National Academy Press, Washington, DC.

- Oeppen J., J. W. Vaupel, (2002) Demography: Broken Limits to Life Expectancy, *Science*, 296: 1029-1031.
- Okólski M. (ed.) (2012) Europe: the continent of immigrants Trends, structures and policy implications. IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press, Amsterdam. (u štampi)
- Penev, G. (2007) Projekcije stanovništva Srbije, 2002-2052. *Pregled-Republika Srbija*, 51(3): 9-26.
- Petrović, M. (2011) Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 49(1): 58-70.
- Rašević, M. (1995) Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou: žene koje namerno prekidaju trudnoću. *Stanovništvo*, 33(1-4): 41-54.
- Rašević, M. (2004) Fertility Trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42(1-4): 7-27.
- RZS (2011) *Demografska statistika u Republici Srbiji, 2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Sekulić, Lj. (2005) Projekcije stanovništva Srbije, 2002-2032, *Statistička revija*, 54(1-4): 96-105.
- Sekulić, Lj. (2011) *Projekcije radne snage Republike Srbije, 2010-2050*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistics Netherlands (2005) *Changing Population of Europe: Uncertain Future*. Hague: Statistics Netherlands.
- Torri, T., D. Vignoli (2007) Forecasting the Italian population, 2005-2055: a stochastic approach. *Genus*, 1-2: 93-118.
- UN (2011) *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Population Division, DESA, UN. New York: United Nations.

Vladimir Nikitović

Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije?

Rezime

U vreme kada je u Srbiji stopa ukupnog fertiliteta ispod široko prepoznatog kritičnog nivoa od 1,5, kada je očekivano trajanje života među najnižim u Evropi, a negativan migracioni bilans sa svetom verovatno ne manji od 15.000 lica godišnje, postavlja se opravdano pitanje šta je to optimistički scenario demografskog razvoja države u narednim decenijama? Kroz perspektivu ranijih i aktuelnih populacionih projekcija Srbije i evropskih država, a na bazi dosadašnjih tendencija demografskih procesa i hipoteza o njihovom mogućem razvoju, dat je kritički osvrt na ovo pitanje. Sagledani su relevantni pokazatelji

glavnih komponenti populacionog razvitka, koji predstavljaju najčešće ulazne parametre u tipičnim demografskim projekcijama. Nedvosmislen je zaključak da se predznak optimistički danas može pripisati samo onim scenarijima demografskog razvoja Srbije koji na srednji rok predviđaju ciljnu stopu ukupnog fertiliteta od 1,5, trend smanjenja stopa smrtnosti barem približan onom iz poslednjih deset godina, i oko četvrt veka za promenu spoljnomigracionog bilansa iz negativnog u pozitivan. Drugim rečima, čini se da je današnje značenje optimizma u prognoziranju demografskog razvoja najbliže varijantama niskih i/ili konstantnih vrednosti u dosadašnjim zvaničnim projekcijama stanovništva Srbije.

Gljučne reči: fertilitet, mortalitet, migracioni tokovi, Srbija, optimistički scenario

Vladimir Nikitović

**An Optimistic Scenario of Demographic Change in Serbia:
What Does it Represent Today?**

Summary

At the time when total fertility rate in Serbia is below the threshold of the “low fertility trap” (1.5), when life expectancy at birth is close to the lowest levels observed in Europe and when the country’s negative migration balance is probably not below 15,000 a year, a sensible question is raised: what should be considered as an optimistic demographic scenario for Serbia’s population in the next decades? A critical review to this question is essentially based on observed tendencies in demographic processes and hypotheses on their possible change, but finally assessed through the perspective of past and actual population projections of Serbia and European countries. All the relevant indicators of main components of demographic change that represent common input parameters in a typical population projection were taken into consideration. It resulted in an unambiguous conclusion that an optimistic label can be assigned only to a scenario which on the medium term implies: target total fertility rate of 1.5, decreasing trend in mortality rates at least close to the one observed in the last decade, and around 25 years for a change of the country’s migration pattern from net emigration to net immigration. Thus, it seems that the current meaning of optimism in forecasting demographic change of Serbia is closest to the low and/or constant variants in the past official projections of Serbia’s population.

Key words: fertility, mortality, migration flows, Serbia, optimistic scenario

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
3(082)

POMERAĆEMO granice / [urednici Mirjana
Rašević, Milan M. Marković]. - Beograd :
Institut društvenih nauka, 2012 (Beograd :
Grafički centar). - 233 str. : graf. prikazi,
tabele ; 24 cm

Tiraž 250. - Str. [5]: Predgovor / urednici.
- Str. 227-231: Reč recenzenata / Zorica
Mršević, Aleksandar Bošković. - O autorima:
str. 232-233. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki
rad. - Summaries.
ISBN 978-86-7093-141-1

a) Друштвене науке - Зборници
COBISS.SR-ID 194075660